

KITABŞUNASLIQ – КНИГОВЕДЕНИЕ

İsmayılova Könül⁷⁵

AZƏRBAYCANDA MİLLİ KİTAB MƏDƏNİYYƏTİNİN VƏ MİNATÜR SƏNƏTİNİN VƏHDƏTDƏ İNKİŞAFI

Yaxın Şərqlin qiymətli mədəni sərvətlərindən biri minatürlərdir. Şərq minatür sənətinin ən zəngin qolu Azərbaycan minatürləridir. Minatür sənəti təkcə sənət sahəsi, rəssamlıq – incəsənət növü deyil O, ümumşərq, ümummüsəlman – türk ədəbi bədii, elmi-fəlsəfi fikrinin poetik aynasıdır. Xüsusilə Azərbaycan minatür sənəti üzvi şəkildə klassik bədii ədəbiyyatla bağlıdır. Xaqaninin, Məhsətinin, dahi Nizaminin, Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin əsərlərinin bədii mətnləri minatür sənətinin mövzu və ideya mənbəyi olmuşdur. Nizaminin “Xəmsə”sinə çəkilmiş minatürlərə baxan adam Şərq intibahı, Füzulinin minatürlərinə baxan Şərqdə ən böyük ədəbi-fəlsəfi hərəkat olan sufizm (təsəvvüf) haqqında mükəmməl təsəvvür hasil edə bilər. Minatürlər həm bizim kitab mədəniyyətimiz, həm də minatür sənətimiz haqqında qiymətli sənət məxəzləridir. Azərbaycan minatür sənətinin görkəmli tədqiqatçısı, AMEA-nın müxbir üzvü, professor K.Kərimov təsdiq edir ki, “Şərq xalqlarının minatür rəssamlığı tarixində hər bir məktəb kitab sənətində öz dövrünün rəssamlıq sahəsindəki nailiyyətlərini daha parlaq şəkildə əks etdirən 2-3 şah əsər yaratmışdır... “Xəmsə”nin xüsusi olaraq Təhmasib şah üçün hazırlanmış 1539-1543-cü illər tarixli əlyazması ən yaxşı əlyazmalarından biri, ona çəkilən minatürlər isə şərq rəssamlığının ən kamil əsərlərindən sayılır”[1., 7]. Bu nadir əlyazmanın minatürləri “təkcə Təbriz məktəbinin ən yüksək inkişaf mərhələsinin deyil, həm də XVI əsrdə bütün Azərbaycan və Şərq rəssamlığının ən görkəmli abidəsidir”.

Bu mülahizələr və tədqiqatımızın digər nəticələri bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, minatürlər ziynətlənmiş əlyazma kitabları ədəbi-bədii mətnləri, ideya və məzmun sənətləri ilə bərabər dövrlərinin minatür rəssamlığı sahəsindəki nailiyyətlərini parlaq bir tərzdə əks etdirən nəşrlər olmuşdur. Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “Xəmsə”si, Hafizin “Divan”ını belə nadir əsərlər idi. Bu zəmində Şərq minatür sənətinin Mani, Behzad, Sultan Məhəmməd kimi dahiləri yetişmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyev 20 aprel 2007-ci il tarixində kitab mədəniyyətimizi qorumaq, ən qiymətli sərvətimiz olan kitabı mühafizə etmək və inkişafına nail olmaq üçün “Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” sərəncam imzaladı. Sərəncamda deyilir: “Ölkəmiz qədim dövrlərdən başlayaraq öz yüksək kitab mədəniyyəti ilə seçilmiş və zəngin kitabxanaları ilə tanınmışdır. Azərbaycanın müxtəlif kitabxanalarda saxlanılan və xalqımızın ədəbi-estetik, elmi-mədəni fikir dünyasını əks etdirən çox sayda əlyazma XIX əsrin əvvəllərindən regionda cərəyan edən hadisələr nəticəsində ölkə xaricinə aparılmış və bu gün də dünya kitabxanalarında Şərq fondlarının əsasını təşkil edərək mühafizə olunur.

XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının güclənməsi, neft sənayesinin görünməmiş yüksəlişi və ictimai siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər ölkənin elm-mədəniyyət mərkəzi kimi tanınan şəhərlərində kitabxanalar şəbəkəsinin yaradılması və genişləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır”[2.,s.3]. Orta əsrlərin Şərq və onun bir hissəsi olan Azərbaycan kitabxanaları dövlətçiliyin tərkib hissəsi, mədəniyyət mərkəzləri idi. Odur ki, kitab mövcud dövrlər tərəfindən qorunur, mailiyələşir və inkişaf etdirilirdi.

Kitabın tərtibatına, məna dərinliyi ilə bərabər forma gözəlliyinə də diqqət yetirilirdi. Bu zəmindən də xəttatlıq sənəti və minatür sənəti vüsətlə inkişaf edirdi. Xəttatlar və minatürçü rəssamlar hər şeydən öncə kitabın mətnini mükəmməl surətdə mənimsəyirdilər. Xüsusilə minatürçü rəssamlar təkcə rəngkar kimi yox, filoloq, filosof kimi yetişirdilər. Minatür sənətində təkcə kitabdakı hadisələrin təsviri yox, həm ideyası, bədii-fəlsəfi məzmunu əks olunurdu. Bədii mətnin minatür sənət üçün ideya-fəlsəfi mənbə rolundan danışarkən Azərbaycan ədəbiyyatının daxil olduğu ümumşərq arealının nəzərə almaq lazımdır. Şərq beş yüz il (750-1258) davam etmiş Abbasilər sülaləsinin hakimiyyət dövründə vahid və çox mükəmməl bir ümummüsəlman mədəniyyəti formalaşmışdır. “Ərəbi zehniyyət, farsın insanı və türkün ruhu islam əhkamları ilə birləşmişdir” [3., 295].

XIII əsrin ortalarında Abbasilər hakimiyyəti süqut etdikdən sonra ümummüsəlman mədəni birliyi də dağılmağa, türk dili və ədəbiyyatı hakim olmağa başladı. “Türk dili artıq XIII əsrdə müsəlman dünyasının üçüncü ədəbi dili kimi etiraf olunurdu”. Həm də “çiçəklənmə dövrünün (XV-XVI əsrlər) türkdilli ədəbiyyatı əslində əvvəllər üç dildə - ərəb, fars və türk dillərində mövcud olmuş bir ədəbiyyatın davamını təmsil edir. “XIV yüzildə, xüsusən də, 1340 – 1350-ci illərdə Təbriz miniatür məktəbi müstəqil bədii məktəb kimi formalaşdı, XV yüzilin əvvəllərində isə daha da təkmilləşdi. Təbriz rəssamları bu dövrdə bir çox Şərq şairlərinin – Firdovsinin, Əbdürrəhman Caminin, Nizami Gəncəvinin, Əssar Təbrizinin və başqalarının əsərlərinin əlyazmalarına yüksək bədii zövqlə zərif miniatürlər yaradırdı” [4.]. Belə bir tarixi zərurət Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbi-mədəni irsinin, incəsənətinin də sinkretizmini şərtləndirir. Sinkretizm təkcə mədəniyyət və ədəbiyyatda deyil, fəlsəfə və ideologiyada da mövcud idi. Sufizm ideyalarının bədii ədəbiyyatda ilkin təzahürü VIII-X əsrlərə aiddir. Bu dini-fəlsəfi görüşün özü təkmilləşdikcə, zənginləşdikcə və mükəmməl sistem halına gəldikcə onun söz sənətinə təsir imkanları da artır. “Artıq XII-XIII yüzilliklərdə təriqət ədəbiyyatının Fəridəddin Əttar, Sənai Qəznəvi, Əhməd Yasəvi, Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə və s. kimi əzəmətli simaları yetişir. Sonrakı dövrlərdə də Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Əbdürrəhman Cami və s. şərq klassiklərinin yaradıcılığında təriqət meyillərinin ciddi təzahürünü görürük [5.,56-57]. İctimai fikirdə belə sinkretizm fəlsəfi-ideoloji cərəyanlar arasında dəqiq təsnifatın olmamasından,

⁷⁵ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, p.e.n. coral_island@rambler.ru

poeziya və incəsənətdə janrların və poetik formaların hududlarının dəqiq təyin olunmamasından irəli gəli, əslində bədii-fəlsəfi universallıq əlaməti idi. Bir halda ki, fəlsəfi traktatlar şerlə yazılırdı. Məsələn, İran sufi alimi Hərəvi Şeyx Mahmud Şəbüstəriyə məktubla 15 sual göndərərək təklif edirdi ki, o, bu suallara şeirlə cavab yazsın. Ş.M.Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsəri belə yaranmışdır.

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, İslam dini müsəlman aləminin ədəbiyyatı, mədəniyyət və incəsənət üçün həyat səviyyəsində mövzular, ideyalar mənbəyi, fəlsəfi fikirlər rolunu oynayır. Fransız şərqşünası Şarl Pellanın fikrincə - İslamın gəlişi heç vaxtla İntibaha oxşamır, lakin son məqamda onların nəticələri oxşar oldu. İnamlı demək olar ki, hicrətin ilk iki əsri əqli fəaliyyətin bütün sahələrində axtarışlar erası, zəka erası oldu. Bu cəhət Azərbaycan kitab mədəniyyətinə, minatür rəssamlığına da nəinki təsirsiz qalmamış, bütün orta əsrlər boyu qüvvətli ideya-fəlsəfi təsir göstərmişdir. Nizaminin, Füzulinin minatür sənətimizə faydalı qida vermiş əsərləri Allaha, Peyğəmbərə müraciətlə yazılmış onların tərifləri – minacat və nəmlə başlanmışdır.

Dahi Nizami “Leyli və Məcnun” əsərinin başlanğıcından misal verək:

Ey adı ən gözəl başlanğıc olan
Adımla başlanır yazdığım dastan
Sən ey xatirəsi könlümə həmdəm
Adın düşməmişdi bir an dilimdən
Bütün varlıqları özün yaratdın
Bağlı qapılara açardır adın
Adının qərarı olmadan əvvəl
Qələm tutmamışdı dünyada bir əl
Ey bütün varlığın həyat təmali
Yetməz dərğahına bir insan əli
Sənin səfirindir “təbərəkallah”
Alqış cəlalına, feyzinə alqış.

Bu ənənə bütün orta əsrlər boyu – XIX əsrə qədər davam etmişdir. Mövlanə Füzulinin “Leyli və Məcnun”una nəzər salaq:

Ya rəb, kərəm et ki, xəri zarəm
Dərğahə bəsi ümidvarəm
Torpaq idim, eylədin bir insan
Müstəvcibü - əqlü qabili – can
Gər can isə xaki dərğahindir
Vər əql isə saliki – rahindir
Mən gülşənü – can içində xarəm
Ayineyi - əqlə bir qübarəm
Həm var ki, laf edəm özümdən
Məhv eylə məni mənim gözümdən

Bu poetik ənənə ciddi ehkamlara əsaslanırdı. Bu həm də onu göstərir ki, dahi sənətkarlar yaradıcılığı, ilhamı ilahi varlıqla bağlayır, Allahdan və Peyğəmbərdən kömək umur, onlara bağlanırdılar. Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, əslində minatür sənəti ədəbi-bədii mətnin yeni formada – rənglərin dili ilə davamıdır. Klassik bədii irsin ölməzliyi bundadır ki, özündən sonrakı bütün sənət sahələrinə - söz sənətinə, musiqiyə, rəssamlığa müsbət ideya-bədii təsir göstərir. Özü də bu təsir tükənməzdir, hər yeni tarixi dövrdə o dövrün tələbinə uyğun tərzdə ortaya çıxır. Zaman-zaman ənənə yaradaraq mərhələdən-mərhələyə keçir. Əslində hər yeni dövrün sənətində novatorluq ənənəyə münasibətin və onu ideya-bədii cəhətdən dərk etmənin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Həm qədim və orta əsrlər Şərq, həm də orta əsrlər Avropa intibah mədəniyyətləri üçün varislik başlıca şərtidir. Əslində belə varislik, mərhələlərin dialoqu - Mədəniyyətin dərin daxili məzmununu təşkil edir. Bu mədəniyyətdə humanist düşüncənin təbiətindən gəlir. Ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində tədqiqatlar göstərir ki, orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti üçün sintez xarakterikdir. Bu sintezin əsasında dünyanın fəlsəfi dərk cəhdi dayanır: Həm antik yunan mədəniyyət və fəlsəfəsinin Şərq arealına daxil olması, həm sufi-mistik təriqətlər həm də islamın təsiri belə sintez üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Bu kitab mədəniyyətinə də, minatür sənətinə də eyni dərəcədə aid idi. “Orta əsr Azərbaycan təsvir sənətinə dünya şöhrəti qazandıran minatür sənətimiz olmuşdur.

Beləliklə, Şərq xalqlarının minatür sənəti klassik Şərq poeziyası ilə sıx əlaqədə olmuş, onun təsiri nəticəsində inkişaf etmişdir. Mübaligəsiz demək olar ki, antik mifologiya qədim yunan sənəti üçün tükənməz mənbə olduğu kimi, klassik Şərq poeziyası da müsəlman Şərqinin minatür sənəti üçün tükənməz mənbə olmuşdur.

Klassik Şərq poeziyası minatür sənətini nəinki məzmununu və ideya istiqamətini müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda onun bədii forması və ifadə vasitələrinin inkişafına da təsir göstərmişdir”. Ona görə də Azərbaycan minatür sənətinin bədii-fəlsəfi mahiyyətinin izahı bir sənət növü kimi estetik dəyərinin müəyyənləşdirməyin sirri klassik Azərbaycan poeziyasındadır. Klassik poeziya minatür sənətinin təmali olduğu kimi, kitab mədəniyyətimizin formalaşması da minatür sənətinin təsiri ilə bağlıdır. Təkcə tərtibat baxımından yox, həm də ideya-məzmun cəhətdən.

Tədqiqatçılar belə təsdiq edir ki, kolloqrafiya təkcə kitab, yazı mədəniyyəti deyildi. Avropada kolloqrafiya Renessans düşüncəsinin formalaşmasına təsir edən, “daha geniş mədəni-tarixi prosesin tərkib hissəsi idi. “Renessans bir çox səhni əhatə edən monumental bir dəyişim idi. Ancaq Renessansı düşündüyünüzə, hansı peşə ilk ağla gəlir? Cavab

yəqin ki, rəssamlıqdır. Rəssamlar sadəcə rəssamlığı radikal bir şəkildə dəyişdirmədilər, eyni zamanda cəmiyyətin rəssamlığa baxışını da dəyişdirdilər. Bu dövrün başlanğıcında rəssamlıq sosial cəhətdən “əlverişsiz” hesab olunurdu, rəssamlar yaşayışlarını təmin etmək üçün əllərini çirkəndirməli idilər”[6.].

“Dekorativ xəmsə” XVI əsr mədəni mühitində sənət növü kimi qiymətləndirilirdi. Kolliqrafiyanın kitab mədəniyyətində roluna gəldikdə isə “almanları, detalların dəqiqliyi, italyanları isə harmoniya bütövlüyü maraqlandırır”. Minatür rəssamlığının bədii mətnlə əlaqəsi qarşılıqlı xarakter daşıyır: minatürlər bədii mətnin məzmununu və ideyasını əks etdirir – mətn əsasında çəkilir. Başqa sözlə minatür bədii məzmunu rənglərin dilinə çevirir, daha çox mətnin anlaşılmasına, oxucuya tez çatmasına, geniş mənada təbliğinə xidmət edir. Bu səbəbdən minatür rəsmlərinin izahının yolu, bədii mətnlərdir. Bədii mətn olmadıqda minatür əsərlərinin bədii-tarixi, estetik mənasını şərh etmək olmaz. Bədii mətn və minatür rəssamlığı orta əsrlər (XIII-XVIII) kitab mədəniyyətinin əsas təmayülünü təşkil edir. Bu da universallığın bir formasıdır. Minatür sənətimizin görkəmli tədqiqatçısı K.Kərimov təsdiq edir ki, “Azərbaycan minatür sənətinin hələlik məlum olan ən qədim nümunələri – “Vərqa və Gülşah” (XIII əsrin əvvəli), “Mənafi əlhəyyan” (1298), “Cami ət-təvarix” (1308,1314) Şərqdə yeni bir yarandığını təsdiq edir” [7.,5].

Şərqdə kitab sənətinin ilk nümunələrindən olan “Vərqa və Gülşah” əsərinə Xoylu Əbdül Mömin ibn Məhəmmədin çəkdiyi 70 minatürdə, eləcə də “Mənafi əlhəyyan” və “Cami ət-təvarix”in müxtəlif rəssamlar tərəfindən illüstrasiyalarda hələ bədii forma birliyi, üslub eyniliyi yoxdur”. Burada “Vərqa və Gülşah” poemasının və onun müəllifini Yusif Məddahın həyat və yaradıcılığının öyrənilməməsindən irəli gələn qeyri-dəqiqlik var. Ən yeni, ən mötəbər mənbələrdən birində altıcişli “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin üçüncü cildində oxuyuruq: “XIV əsr anadilli şeirimizin sayımlı nümayəndələrindən biri Yusif Məddah olmuşdur. Yusif Məddahın zamanəmizə qədər bütöv şəkildə gəlib çatan “Vərqa və Gülşah” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatını yeni bir mövzu ilə zənginləşdirmişdir. “Vərqa və Gülşah” əsərinin əlyazma nüsxələri Türkiyədə, Parisin Mərkəzi kitabxanasında, Hamburq Universitetinin kitabxanasında saxlanılmaqdadır. Azərbaycan əlyazmalar institutunda iki naqis nüsxə var. Paris Milli kitabxanasında “Vərqa və Gülşah”ın yeddi əlyazma nüsxəsi saxlanılır və bunların içərisində ən qədimi 1342-1343-cü ilə aiddir. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, “Vərqa və Gülşah” XIX yüzilliyin başlanğıcında yazılmışdır”. XIV əsr Azərbaycan şairlərindən Suli Fəqihin 4800 beytlik, Mustafa Zəririn 2120 beytlik “Yusif və Züleyxa” poemaları, Yusif Məddahın 1700 beytlik “Vərqa və Gülşah” məsnəvisi yalnız keçən əsrin son onilliklərində ilk dəfə Bakıda nəşr edilib yayılmışdır [8.,s.4].

Beləliklə, Azərbaycan kitab mədəniyyətində minatür sənətinin təzahürü Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsərindən – XIV əsrdən, dəqiq desək 1342-ci ildən başlanır. Bu əsərin 7 əlyazmasına çəkilmiş minatür kitab rəssamlığının başlanma tarixi hesab olunmalıdır. Bu minvalla kitab mədəniyyəti və minatür sənətimizin vəhdətdə inkişafının 664-665 illik bir tarixi vardır. Lakin Qobustan qayaüstü abidələr bizi daha qədim dövrlərə səsləyir.

Nəticədə bir mülahizəni qeyd etməyi ehtiyac duyuruq: Azərbaycan minatür sənəti poeziyada ümummüsəlman mədəniyyəti kontekstinin dağılmağa, türk ukolonunun – ana dilli poeziyanın formalaşmağa başladığı dövrə təsadüf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov K. “Azərbaycan miniatürləri”, s. 7.
2. Lətifə Məmmədova, Samir Abbasov (tərtib edənlər), kitabxanasınaslıq və bibliografiya. Elmi-nəzəri, metodik və təcrübə jurnali № (24) səh.3, Bakı 2009.
3. Nizaməddin Şəmsizadə. Seçilmiş əsərləri. Üç cild. Birinci cild. Bakı «Elm», 2008. 560
4. Barski N. Nizami orta əsr miniatüründə // Ədəbiyyat və incəsənət. - 1987. -18 sentyabr
5. Yaqub Babayev. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Aliməktəblərin filoloji fakültələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, «Nurlan», 2007. – 128 səh.
6. <http://bilge.az/article/6271>
7. Kərimov K. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə çəkilmiş miniatürlər haqqında // Nizami. Xəmsə. Miniattürlər. (ön söz) Bakı. Yazıçı. 1983
8. Mustafa Zərir “Yusif və Züleyxa”, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 128 səh. Saməddin Xəlilov (ön söz).

Açar sözlər: mədəni sərəvətlər, Şərq minatürü, dünya kitabxanaları, rəssamlıq sahəsi, nadir əlyazma, mülahizələr və tədqiqatlar, ədəbi-estetik, elmi-mədəni fikir, bədii-fəlsəfə məzmunu, kitabın tərtibatı.

Ключевые слова: культурные достояния, восточная миниатюра, мировые библиотеки, область живописи
Key words: cultural resources, Eastern Minatur, world libraries, painting area, rare manuscripts

РЕЗЮМЕ

Развитие национальной книжной культуры и миниатюрного искусства в азербайджане

Одной из драгоценных культурных ценностей Ближнего Востока является миниатюра. Самая богатая часть восточного миниатюрного искусства - наследие Азербайджана. Искусство миниатюры - это не просто область искусства, а живопись - не вид искусства, а вообще универсальное - поэтическое зеркало художественной, философской идеи турецкой литературы. Азербайджанское миниатюрное искусство особенно связано с классическим художественным литературным. Художественные тексты произведений Хагани, Мехсети, Низами, Насими, Хатаи, Физули были темой и идеей миниатюрного искусства. Миниатюры - ценные художественные деятели о нашей книжной культуре и нашем миниатюрном искусстве.

SUMMARY

Development of national book culture and miniature art in azerbaijan

The richest goal of oriental miniature art is the heritage of Azerbaijan. The art of miniature is not just a field of art, but painting is not a type of art, but generally universal - a poetic mirror of the artistic, philosophical idea of Turkish literature. In particular, the miniature art of Azerbaijan is organically linked with classical fiction. The artistic texts of the works of Khagani, Mehseti, Genius Nizami, Nasimi, Khatai, Fuzuli were the theme and idea of miniature art. Miniatures are valuable artistic figures about our book culture and our miniature art.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova